

دایرةالمعارف سازهای ایران

جلد سوم

هواصداهای زیبانه‌دار
نواحی ایران

محمد رضا درویشی

بته‌هوت

مرکز موسیقی بته‌هوت شیراز

مؤسسه‌ی فرهنگی- هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف

کدپستی: ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۶

تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰ و ۷۷۶۰۱۰۲۰

www.mahoor.com

info@mahoor.com

دائرةالمعارف سازهای ایران

جلد سوم

هواصداهای زیبانه‌دار نواحی ایران

محمدرضا درویشی

محمد افتخاری	ویراستار ادبی
صادق چراغی	ویراستار فنی
رضا معطریان	عکس
بهاره سپاسی	نت‌نگار
سارا موسوی	طرح روی جلد
یویا دارابی	صفحه‌آرایی و پالایش تصاویر
سینا برومندی	گرافیک
لیلا رسولی	مترجم
۱۴۰۲	چاپ اول
۱۰۰۰	تعداد
باران	لیتوگرافی
پژمان	چاپ
معین	صحافی

© همه‌ی حقوق چاپ و نشر این اثر انحصاراً (طبق قرارداد) محفوظ است.

ISBN: 978-622-92862-5-8

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۲۸۶۲-۵-۸

ISBN: 978-622-92862-6-5

شابک دوره: ۹۷۸-۶۲۲-۹۲۸۶۲-۶-۵

فهرست

۱۳	پیش‌گفتار مؤلف
۱۴	فهرست نام هنرمندان مورد استناد در جلد سوم
۲۳	مقدمه‌ی مؤلف
۲۷	مروری بر مقدمه‌ی جلد اول <i>دایرةالمعارف سازهای ایران</i>
۲۷	اتنوموزیکولوژی و سازشناسی
۲۷	الف. اهمیت شناسایی سازها
۲۷	ب. پیدایش سازها
۲۸	ج. سمبولیسم سازها
۲۸	۱. سمبولیسم مبتنی بر ثنویت مذکر و مؤنث
۲۸	۲. سمبولیسم مبتنی بر شاخص یا نشانه‌ی جامع موسیقی
۲۸	۳. الف. سمبولیسم مبتنی بر تعابیر ادبی، اساطیر و مشایخ بزرگ
۲۹	ب. سمبولیسم مقام مبتنی بر خود نمادها
۲۹	سابقه‌ی رده‌بندی سازها
۲۹	رده‌بندی سازها در فرهنگ‌های کهن
۲۹	الف. چین
۲۹	ب. هند
۲۹	ج. یونان
۲۹	د. ایران
۲۹	رده‌بندی سازها از دیدگاه فارابی
۳۰	رده‌بندی سازها از دیدگاه ابن‌سینا
۳۰	رده‌بندی سازها از دیدگاه عبدالقادر مراغی
۳۲	رده‌بندی سازها در اروپا
۳۲	رده‌بندی سازها در موسیقی ارکستری قرن‌های ۱۸ و ۱۹ میلادی
۳۲	رده‌بندی ویکتور ماهیون

- جدول رده‌بندی سازهای هواصدا از بخش آخر طبقه‌بندی زاكس - هرنُستل ۳۵
- رده‌بندی [هاینتس] دراگر ۳۹
- هواصداهای نواحی ایران ۴۱
- رده‌بندی هواصداهای زبانهدار نواحی ایران ۴۳
- نشانه‌ها ۴۵
۱. نشانه‌ها در موسیقی دستگاهی ۴۵
۲. نشانه‌ها در موسیقی نواحی ایران ۴۵
- بخش اول: هواصداهای آزاد جابه‌جاکننده ۴۷
- وروزک - گیلان (رودبار) ۴۸
- بخش دوم: هواصداهای غیرآزاد: تمام هواصداها ۵۱
- ۱-۲. هواصداهای زبانهدار (آیروفون - ایدیوفونها) - زبان‌های یک‌لایه ۵۱
- ۱-۱-۲. زبان‌های ساده‌ی منفرد، بدون لوله و سوراخ صوتی (انگشتی) ۵۱
۱. پس‌پسی (چوک) - مازندران ۵۳
۲. برگ یا قسمتی از پوست درخت - شرق مازندران ۵۵
- ۲-۱-۲. زبان‌های لوله‌ای با چهار شیار (شکاف)، بدون سوراخ صوتی ۵۷
- نوعی دیگر پس‌پسی - شرق مازندران ۵۸
- ۳-۱-۲. زبان‌های یک‌لایه‌ی منفرد،
با لوله‌ی صوتی و چند سوراخ صوتی و دهانه‌ی شاخی ۶۱
- قرینه - مازندران مرکزی ۶۲
- ۱-۳-۱-۲. زبان‌های یک‌لایه‌ی منفرد،
با لوله‌ی صوتی و یک، دو یا چند سوراخ صوتی ۶۵
۱. دلی تودوک - گلستان (بندر ترکمن) ۶۶
۲. دلی تودوک (نوعی دیگر) - گلستان (ترکمن صحرا) ۶۹
۳. یک‌زله - استان کرمانشاه، کردستان و ۷۰
۴. جوز - استان کرمانشاه ۷۱
۵. ساز - خراسان جنوبی (قائن) ۷۲
- ۲-۳-۱-۲. زبان‌های یک‌لایه‌ی منفرد، با شیار (شکاف) بلند طولی،
با حلقه‌ی نخ یا کش با امکان تغییر طول زبان‌ه (نوعی کولیس) ۷۳
- چغیل لَله - شرق مازندران ۷۴
- ۴-۱-۲. زبان‌های یک‌لایه‌ی دوتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی و سوراخ‌های صوتی ۷۷
- قوشمه - خراسان شمالی ۷۸
- دوسازه - خراسان رضوی ۸۴
- قوشا تودوک - گلستان (ترکمن صحرا) ۸۷
- قُشمه - استان سمنان (کومش) ۹۰
- دوزله - کردستان و آذربایجان غربی ۹۳
- دوزله (چفتان - جفتان) - استان ایلام ۱۰۱

- ۱۰۶ ..... دوزله (نی جفته) - خوزستان (شوشتر)
- ۱۰۸ ..... نی جفتی (جفتی - جفتو) - استان‌های بوشهر، هرمزگان و کرمان
- ۱-۲-۵ ..... زبان‌های یک‌لایه‌ی دوتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی
- ۱۱۵ ..... و سوراخ‌های صوتی، با مخزن هوای آبانی
- ۱۱۶ ..... نی‌آبان - استان‌های بوشهر، هرمزگان و کرمان
- ۱-۲-۶ ..... زبان‌های یک‌لایه‌ی چندتایی، با مخزن هوای آکاردئونی، کلایه‌ای
- ۱۲۶ ..... گارمون - آذربایجان شرقی
- ۱-۲-۷ ..... زبان‌های یک‌لایه‌ی چندتایی، با مخزن هوای آکاردئونی
- ۱۳۳ ..... و آبان ذخیره‌ی هوا، کلایه‌ای
- ۱۳۴ ..... باجا (هارمونی - هارمونیم) - بلوچستان
- بخش سوم: هواسدهای زبان‌دار (آیروفون - ایدیوفون‌ها) - زبان‌های دولایه
- ۱-۳-۱ ..... زبان‌های دولایه‌ی منفرد، بدون لوله و سوراخ صوتی، دمیدن به‌طور افقی
- ۱۴۴ ..... شوکازپ - شرق مازندران
- ۲-۳-۲ ..... زبان‌های دولایه‌ی منفرد، با لوله‌ی صوتی، بدون سوراخ صوتی
- ۱۴۸ ..... کِرِنای پوستی - مازندران و تالش و گیلان
- ۳-۳-۳ ..... زبان‌های دولایه‌ی منفرد، با لوله و سوراخ‌های صوتی
- ۱۵۲ ..... خانواده‌ی سُرناها، گُرناها و بالابان‌ها در نواحی مختلف ایران
- ۱۵۳ ..... سُرناها
- ۱۶۰ ..... سُرنا (پیتی) - خراسان شمالی
- ۱۶۷ ..... سُرنا (ساز) - خراسان رضوی (تریت جام، تایباد، کاشمر و گناباد)
- ۱۷۵ ..... سُرنا (ساز - سونا - سندا) خراسان جنوبی (بیرجند)
- ۱۸۰ ..... سُرنا (شهنای) - استان یزد
- ۱۸۳ ..... سُرنا - سیستان (زابلی)
- ۱۸۷ ..... سُرنا (ساز) - بلوچستان (سرحد)
- ۱۹۰ ..... سُرنا - بلوچستان (مکران)
- ۱۹۸ ..... سُرنا (ساز) - استان کرمان
- ۲۰۵ ..... سُرنا و ساز لیوا - هرمزگان
- ۲۱۴ ..... سُرنا (ساز - کوچیک ساز) - فارس (ایل‌های قشقایی و ممسنی)
- ۲۱۹ ..... سُرنا (ساز - ساز کوچیک) - چهارمحال و بختیاری و مناطق هم‌جوار
- ۲۲۵ ..... سُرنا (ساز) - استان ایلام
- ۲۳۰ ..... سُرنا (ساز) - لرستان و لکستان
- ۲۳۸ ..... سُرنا (ساز) - استان کرمانشاه
- ۲۴۳ ..... سُرنا (ساز) - کردستان
- ۲۴۷ ..... سُرنا - همدان
- ۲۵۱ ..... سُرنا (زورنا) - آذربایجان غربی
- ۲۵۵ ..... سُرنا (زِرنا) - آذربایجان شرقی و جمهوری آذربایجان (باکو)
- ۲۵۹ ..... سُرنا (زِرنا) - تالش (گیلان)
- ۲۶۳ ..... سُرنا (ساز) - گیلان

۲۶۸	..... سُرنا (زَرنا - ساز) - مازندران و گلستان
۲۷۴	..... سُرنا - استان سمنان
۲۷۸	..... سُرنا - استانهای تهران (ورامین و شهریار)، البرز (طالقان) و مرکزی (اراک)
۲۸۳	..... سُرنا - استان اصفهان (نابین و کاشان)
۲۸۷	..... گَرناها
	استانهای فارس، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد و
۲۸۷	بخشهایی از استانهای کرمان، یزد، اصفهان، خوزستان و بوشهر
۳۰۶	..... بالابانها
	بالابان (تَرمه‌نای) - دودوک - استانهای آذربایجان شرقی،
۳۰۶	آذربایجان غربی، همدان، سمنان و کردستان
	۳-۴. زبانهای دولایه‌ی دوتایی یا چندتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی یا چندتایی،
۳۱۷	با سوراخ یا بدون سوراخ صوتی - در قلمرو جغرافیایی ایران وجود ندارند.

نشانه‌ها

در موسیقی دستگاهی از پنج نشانه برای تغییر فواصل بنا به نیاز استفاده می‌شود.

۱. نشانه‌ها در موسیقی دستگاهی:

۱. $\flat$: صداهای تغییر یافته را به حالت اول برمی‌گرداند.
  ۲. $\sharp$: صدا را به اندازه‌ی نیم پرده بالا می‌برد.
  ۳. b : صدا را به اندازه‌ی نیم پرده پایین می‌آورد.
  ۴. $\sharp\flat$: صدا را به اندازه‌ی به اصطلاح ربع پرده بالا می‌برد.
  ۵. $\flat\sharp$: صدا را به اندازه‌ی به اصطلاح ربع پرده پایین می‌آورد.
- : علینقی در سیستم و در سلسله‌ی اعداد ابجدی، عدد ۲۷۰ است.
 $\flat$ (کُرُن): نیز در سیستم اعدادی ابجدی باز عدد ۲۷۰ است.
 $\sharp$ (سُری): نیز در نظام عددی ابجدی باز عدد ۲۷۰ است.
 بنابراین علینقی وزیری از نام‌هایی استفاده کرده که جملگی در نظام ابجدی عدد ۲۷۰ است.

۲. نشانه‌ها در موسیقی نواحی ایران:

در موسیقی نواحی علاوه بر استفاده از نشانه‌های $\flat$ ، $\sharp$ ، b ، مجبور به ابداع نشانه‌هایی شدیم که با خصوصیات این نوع موسیقی سازش بیشتری دارند.
 در موسیقی دستگاهی اگر به‌عنوان مثال چند نوازنده‌ی تار، پرده‌های سازشان را به دور از هم مرتب کنند، مشاهده می‌کنیم که هر تار به‌خصوص در سُری‌ها و کُرُن‌ها با هم اختلاف دارند.
 این به خاطر اختلاف حسی، شرایط اجرا و پارامترهای دیگری نیز هست.
 سی‌کرن در دستگاه سه‌گاه با سی‌کرن در دستگاه‌های دیگر نیز اختلاف دارد.
 در موسیقی نواحی این موضوع مخصوصاً در سازهای هواصدا شدیدتر است. بنابراین می‌بایست برای ثبت فواصل مقام‌ها از روش‌های دیگری استفاده شود. در موسیقی نواحی علاوه بر $\flat$ ، $\sharp$ ، b ، به ناچار نشانه‌های دیگری ابداع شد. استفاده از این نشانه‌ها نسبی است و قطعیت کامل ندارد.

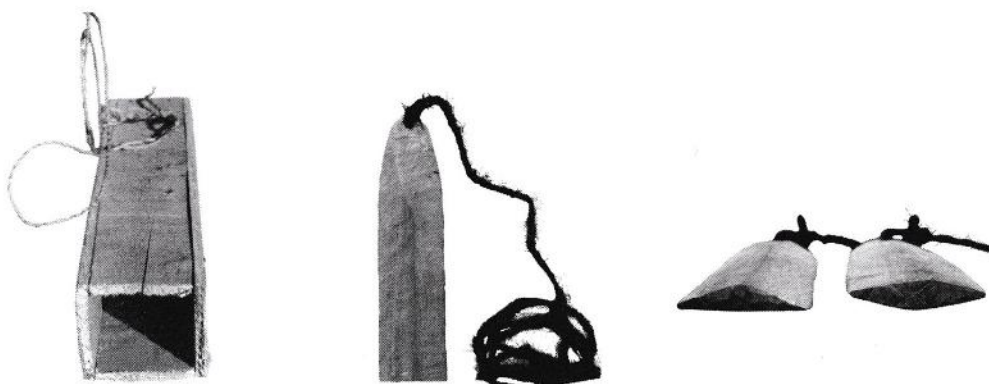
۱. $\flat\sharp$: مثال: $\bar{D}$ (صدایی میان D و $D\sharp$)

۲. $\flat\sharp$: مثال: $\bar{E}$ (صدایی میان E و $E\flat$)

۳. $\bullet$: صدای مورد تردید

نوعی دیگر از ورورک (گیلان - رودبار)

هواصدای آزاد جابه‌جاکننده‌ی هوا

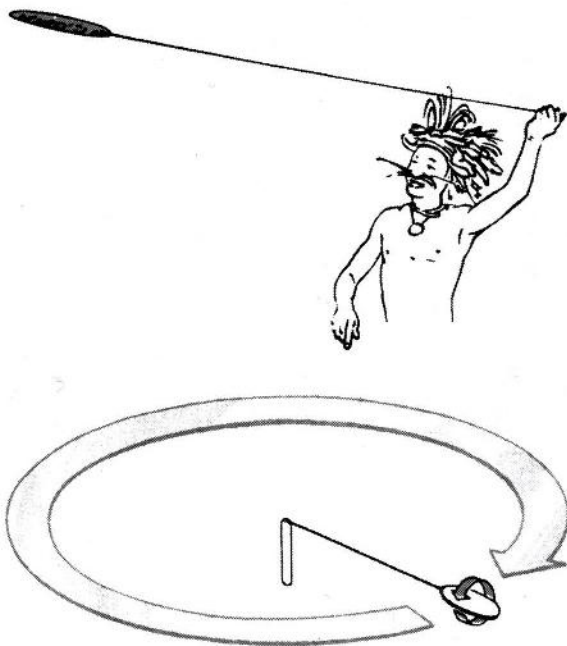
تولید صدا از طریق چرخش در هوا (چرخشی و دَوَرانی)

یک‌طرفه و دوطرفه

بدنه‌ی گرده‌ماهی

گیلان (رودبار)

ورورک

کلیات

به بخش کلیات کمانچه‌ی دیلمان (گیلان) در جلد اول همین دایرةالمعارف مراجعه کنید.

ویژگی‌های ظاهری و ساختاری

بنابر مشاهدات نگارنده این هواصدا در جای دیگری از ایران، به‌جز رودبار گیلان، وجود ندارد. بر اساس عکس‌های موجود در کتاب‌های سازشناسی، نمونه‌های مختلفی از آن را می‌توان در فرهنگ‌های آفریقا و آمریکای شمالی یا جنوبی مشاهده کرد.

ورورک یک صفحه‌ی چوبی است به قطر حدود یک‌ونیم سانتی‌متر، طول حدود ۲۵ سانتی‌متر و عرض حدود ۱۰ سانتی‌متر که یک طرف یا دو طرف آن به صورت گرده‌ماهی تراش خورده تا شکل آیرودینامیک پیدا کند. یک طرف این صفحه‌ی چوبی به شکل سر ماهی تراشیده شده و سوراخی مانند چشم ماهی روی آن تعبیه شده است. از این سوراخ طنابی با جنس موی بز عبور می‌کند. طول این طناب متغیر است و بستگی به وسعت فضای مورد استفاده‌ی ورورک دارد. هر چه طول طناب بلندتر باشد امکان چرخش درست ورورک بیشتر فراهم خواهد شد. حداقل طول طناب ۲ تا ۳ متر است و کمتر از آن، دامنه‌ی چرخش ورورک را محدود می‌کند و صدایی از آن حاصل نمی‌شود. بنابراین اجزای ساختاری ورورک عبارت‌اند از یک صفحه‌ی چوبی تراش خورده و چند متر طناب.

چگونگی و موارد استفاده

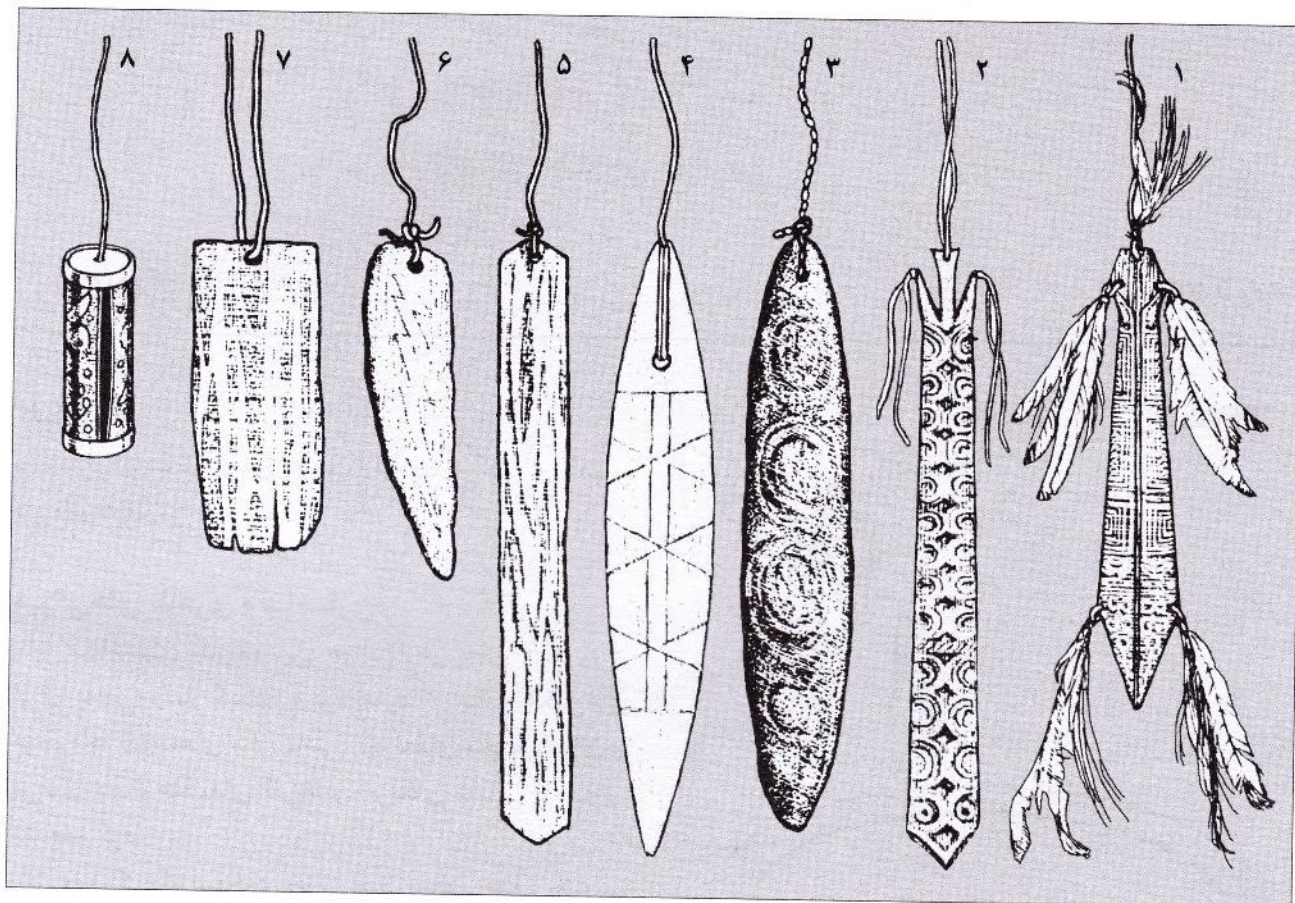
یک سر طناب را می‌گیریم و به آرامی می‌چرخانیم و کم‌کم بر سرعت آن می‌افزاییم. ورورک که به سر دیگر طناب

متصل است به تدریج از زمین جدا می‌شود و در هوا به گردش در می‌آید. این کار باید در فضای باز صورت گیرد تا مانعی برای حرکت ورورک وجود نداشته باشد. با افزایش سرعت چرخاندن، ورورک به صدا در می‌آید. این صدا بم و ورورمانند است و حاصل دو حرکت انتقالی و وضعی ورورک است. صفحه‌ی چوبی تراش خورده، ضمن چرخش، هوا را با لبه‌ی تیز خود می‌شکافد و در حرکت انتقالی و وضعی صدا ایجاد می‌شود. این صفحه ضمن حرکت انتقالی در محیط دایره، به سرعت به گرد خود نیز می‌چرخد (مانند فریره‌ای در هوا) و از این طریق صدای دومی ایجاد می‌شود. ترکیب این دو صدا، صدای نهایی ورورک را شکل می‌دهند. هر چه سرعت چرخش بیشتر شود فرکانس ایجادشده توسط

مناطق مختلف جهان (گینه‌ی نو، استرالیا، برزیل، آمریکای شمالی و آمریکای جنوبی) شناسایی و یافت شده است (مراجعه کنید به: دایرةالمعارف سازهای جهان، ترجمه‌ی حسن زندباف، تهران: روزنه، ۱۳۷۶، ص ۷۶).

ورورک نیز بالاتر می‌رود. ورورک وسیله‌ای برای بازی و سرگرمی کودکان و نوجوانان بوده است. نمونه‌های مختلف این ساز با عنوان «چوب غزغزی» که تاریخچه‌اش به ۲۵۰۰۰ سال پیش از میلاد باز می‌گردد، در

هر سه تصویر گرافیکی برگرفته از: دایرةالمعارف سازهای جهان. ترجمه‌ی حسن زندباف، انتشارات روزنه. چاپ دوم، ۱۳۸۲.

۱. چوب غزغزی، چوب و پر، گینه‌ی نو (موزه‌ی مردم‌شناسی Rijk، لایدن، هلند)
۲. چوب غزغزی، گینه‌ی نو (موزه‌ی مردم‌شناسی Rijk، لایدن، هلند)
۳. چوب غزغزی، استرالیا
۴. چوب غزغزی، برزیل
۵. چوب غزغزی، برزیل (موزه‌ی گوته‌بورگ، سوئد)
۶. چوب غزغزی، آمریکای شمالی
۷. چوب غزغزی، آمریکای جنوبی
۸. سوت پرندگان، فلز، ژاپن

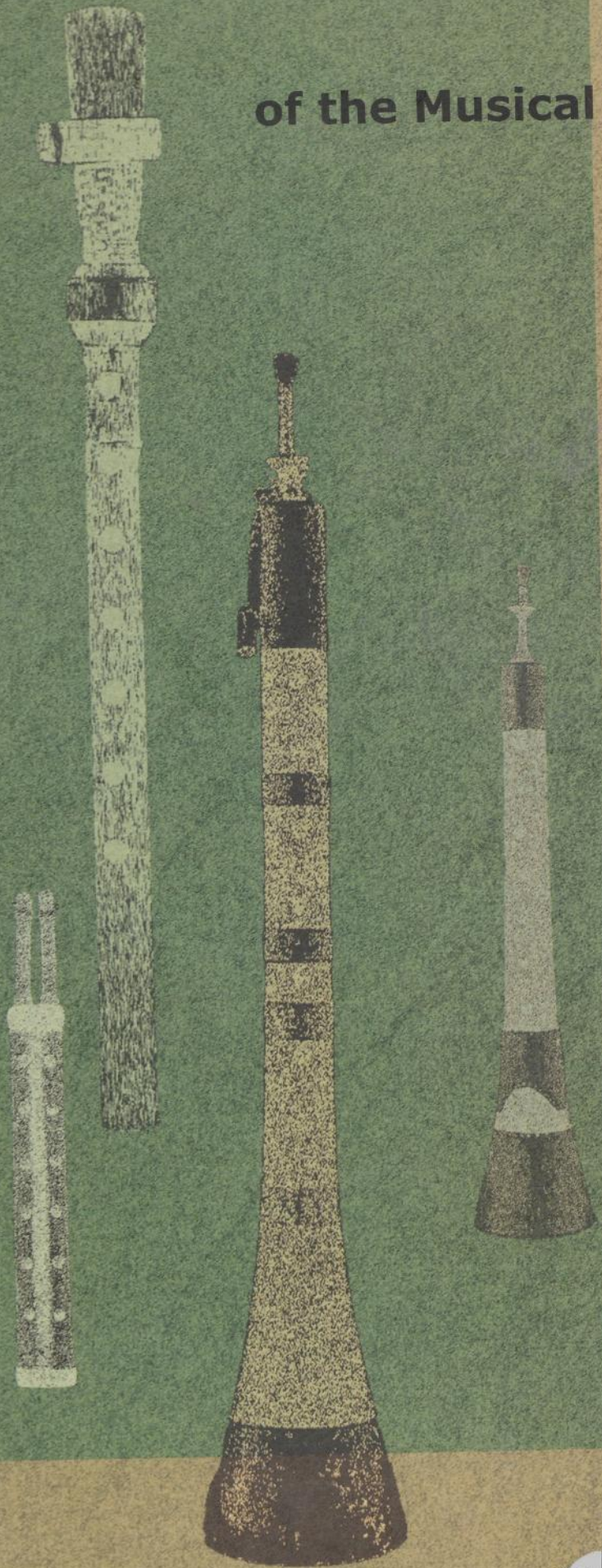

Encyclopaedia of the Musical Instruments of Iran

Volume 3

Reed Aerophones in Regional Music

Mohammad-Rezâ Darvishi

مؤسسه فرهنگی-هنری ماهور
Mahoor Institute of Culture and Arts
www.mahoor.com info@mahoor.com

بتهوود

مرکز موسیقی بتهوود شیراز

